

УДК 321.013 (47-21-41)"1991"(0.041)

ПРОЕКТ СОЮЗУ СУВЕРЕННИХ ДЕРЖАВ: ПРОТИСТОЯННЯ СОЮЗНОГО ЦЕНТРУ І РЕСПУБЛІК

Ігор Мельник

*Українська академія друкарства ім. Федорова,
Львів 72040, вул. Підвальна, 17, Україна*

Поразка ДКНС СРСР змінила співвідношення сил на євразійському просторі. Першість перейшла до союзних республік, які почали проголошувати незалежність. Союзне керівництво, ослаблене суперництвом із російським керівництвом, докладало зусиль для збереження СРСР як суб'єкта міжнародного права. Проект Союзу Суверенних Держав не витримав іспиту, оскільки політичні процеси випередили запізнілі пропозиції номінального союзного керівництва. Міжнаціональні суперечності не сприяли реформуванню СРСР за традиційним сценарієм, з участю центральних органів. Суверенізація союзних республік об'єктивно вела до розпаду СРСР.

Ключові слова: союз, республіка, відносини, суверенітет, незалежність.

Після поразки ДКНС СРСР у серпні 1991 року союзне керівництво, яке фактично втратило реальну владу, оскільки вона перейшла до союзних республік, докладало зусиль для того, щоби зберегти єдність СРСР. Позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР, скликаний на початку вересня 1991 року, проголосив перехідний період для формування нової системи державних відносин, що має ґрунтуватися на волевиявленні й відповідати інтересам народів республік.

Динамічність процесів на території СРСР після поразки гекачепістського перевороту, прискорений розпад СРСР спростовують твердження апологетів СРСР про те, що "величезну єдину державу" можна було зберегти дуже просто: скликати З'їзд народних депутатів СРСР і визнати нелегітимною Декларацію про державний суверенітет РРФСР. А. Шутов зводить тогочасні процеси до взаємин М. Горбачова й Б. Єльцина, які виступили проти волі народу на референдумі про збереження СРСР [30].

Подібні пояснення лише приховують справжні причини розпаду СРСР, хоч прихильники його збереження трактують цей натуральний процес як штучний "розвал", а останнім часом – як "розгром" і навіть "зруйнування". Саме такий упереджений підхід вимагає аналізу тодішніх подій, чому найбільше може прислужитися офіційна преса, в якій об'єктивно відтворені події з вересня до початку грудня 1991 року. У ній опубліковані матеріали З'їзду народних депутатів СРСР, закони й різні постанови, проекти різних документів, а також викладені погляди союзних і республіканських керівників. Для наукового дослідження важливе значення мають статті тогочасних радянських вчених [18; 20; 27; 29].

Об'єктивне відтворення політичного розвитку на території СРСР в останні місяці існування СРСР дозволяє не лише спростувати концепції апологетів СРСР, а й аналізу сучасних процесів на євразійському просторі, коли російське керівництво докладає зусиль для реанімації колишніх економічних і політичних зв'язків.

Усупереч твердженням російських вчених тодішнє союзне керівництво все-таки намагалося зупинити розпад СРСР, але їхні потуги не відповідали природному розвитку політичних процесів. Запобігаючи розпаду структур влади, робилися спроби затвердити органи державної влади й державного управління [9; 21]. Крім того, були опубліковані проекти документів про створення економічного співтовариства [6; 13]. Попри протилежні вихідні позиції СРСР і країн Європейського Економічного Співтовариства простежуються намагання знайти між ними якісь паралелі [26].

Замість єдиного договору, який охопив би всі сторони взаємовідносин, І.Францева пропонує незалежно від кількості учасників укласти низку договорів: про військово-політичний союз, про об'єднані ядерні сили, про митний союз, про валютно-платіжний союз, про узгоджене проведення економічних реформ. Водночас вона зазначає, що в колишньому СРСР спостерігаються тенденції, альтернативні досвіду Європейського Економічного Співтовариства (спроби переглянути кордони, тривалі територіальні суперечки, запровадження національних валют, спорудження митних бар'єрів).

У цьому І. Францева має рацію. Справді, напрям політичного й економічного розвитку на євразійському просторі протилежний розвитку в Об'єднаній Європі. Адже Європейське Економічне Співтовариство створене як союз суверенних держав, тобто політично самостійних суб'єктів, а СРСР, хоч за його конституцією вважався федерацією, насправді був унітарною державою із партократичним режимом.

Крім того, в ЄЕС об'єднані держави, між якими нема таких суперечностей, як між союзними республіками СРСР, що стають на шлях суверенізації. Узбецький президент І. Каримов заявив, що його республіка не готова до демократії і проведення ринкових реформ, тому не буде здійснювати політичних реформ М. Горбачова, а використає "китайську модель проведення обмежених реформ в економіці" і застосовує строгий контроль у політичній сфері, забороняючи політичні маніфестації до наступних президентських і парламентських виборів [22]. Знову – відмінність євразійського простору (СРСР) і євроатлантичного простору (ЄЕС). Суспільний розвиток СРСР мав два полюси: середньоазійські республіки – на Сході та прибалтійські республіки – на Заході. В. Вижутович пояснює, що "з моменту народження радянський лад у Середній Азії являв собою потворне переплетення комуністичних ідей і способів правління зі звичаями й традиціями байства, родових відносин, релігійних норм", тому лише "в єдиному демократичному просторі" республіки Середньої Азії й Азербайджану не порушуватимуть прав і свобод людини [3].

Враховуючи такі особливості, на думку А. Акаєва, Договір про економічне співтовариство незалежних держав Азії та Європи доцільно будувати на засадах

рівноповерховості, при якій, наприклад, прибалтійські держави братимуть участь лише на рівні економічної співпраці, інші підуть далі й укладуть військово-оборонну угоду, а також встановлять зв'язки в необоронних сферах [25]. Проте естонський політолог К. Халлік дотримується іншого погляду. Вона наголошує, що документи З'їзду народних депутатів СРСР лише повторюють пропозиції республіки дворічної давнини. Ще восени 1988 р. Естонія пропонувала укласти новий Союзний договір, передбачивши різні форми входження республік у Союз, але союзне керівництво зігнувало таку ініціативу. Коли Державна Рада СРСР визнала незалежність прибалтійських республік, вони обмежилися лише співпрацею в економічній сфері на двосторонній основі [12]. Від участі в політичних союзах відмовляється незалежна Молдова, хоч вона – за єдиний економічний простір [14]. Особливе становище в Білорусії, в якій після поразки ДКНС СРСР відчутні передумови для створення, за словами В. Бикова, “своєрідної комуністичної резервації, партійного заповідника в центрі Європи” [19]. “Єдиною республікою, яка відмовилася від обговорення подальшої долі СРСР, виявилася Україна” [16]. Таку відмову Л. Кравчук пояснює тим, що “республіка готується до набагато важливішої події – всеукраїнського референдуму”. М. Горбачов вимагав негайного підписання Союзного договору між тими республіками, які приєднуються до нього зразу, а з іншими – потім; він не сприймав економічного союзу без політичного [5]. Має рацію Л. Кравчук, що номінальний Президент СРСР тільки при збереженні Союзу мав “шанс не опинитися поза великою політикою”.

Отже, можна виділити такі варіанти щодо майбутнього зв'язку між суверенними республіками:

- 1) намагання зберегти Союз у політичній та економічній сферах при одночасному збереженні союзного центра, а звідси – вимога негайного підписання Договору хоча би частиною республік;
- 2) підтримання економічного договору при відмові від договору політичного;
- 3) збереження багаторівневого зв'язку між республіками;
- 4) перехід на двосторонні відносини між республіками;
- 5) відмова від обговорення питань, формування СРСР.

Звісно, четвертий і п'ятий варіанти можна вважати одним, адже відмова від договірного процесу про реформування СРСР не означає припинення зв'язків між колишніми суб'єктами його на двосторонній основі, особливо в економічній сфері.

Після поразки ДКНС СРСР стало очевидним, що розпад СРСР – це найреальніший варіант його розвитку [1]. За іншою версією, до Союзу Суверенних Держав можуть не ввійти 5 колишніх радянських республік (Латвія, Литва, Естонія, Молдова й Грузія). Латвійська Республіка заявила про свій намір обговорити із СРСР питання про процес деколонізації і деокупації незалежної республіки, а керівництво СРСР – питання про долю близько 1 млн своїх громадян на її території [17].

Попри цілком очевидні відцентрові процеси на території СРСР в офіціозі союзного керівництва друкуються статті про збереження Союзу в майбутньому. Письменник М. Чулак пропонує назвати нову державу на території СРСР Скіфським Союзом, бо начебто “всі разом ми трохи скіфи” (білоруси, казахи, киргизи, росіяни, узбеки, українці й ще багато інших народів) пропонує для неї символи [28].

Причини постгекачепістських змін намагається проаналізувати О. Ципко. За його твердженням, росіяни “не розуміли, що ідея суверенітету РРФСР неминуче розколе історичне ядро держави, неминуче підштовхне й Україну, і Білорусію, не кажучи вже про Казахстан, до відокремлення від суверенної РРФСР” [27]. Прихильники створення суверенної Росії сподівалися, що після оволодіння Москвою і Ленінградом як ядром самої Росії демократи зможуть створити демократичний Союз суверенних республік. Проте сумістити боротьбу за сильну централізовану Росію з надіями зберегти Союз, в якому вона не буде “ні старшим, ні молодшим братом”, неможливо.

Небезпека стихійного розпаду СРСР, на думку О. Ципка, в тому, що він веде до консервації й утвердження на значній частині території автократичних комуністичних режимів. Виокремлення Росії як ядра СРСР з нього вже неминуче стає фактором роз’єднання Союзу. Як видно, вчений вживає поняття “ядро” досить довільно: Москва й Ленінград – ядро Росії, Росія – ядро СРСР, а ще Україна, Білорусія і Казахстан – “історичне ядро Росії”. “Перебудовані” правила гри, за його твердженням, забезпечили виграш прибалтійців і програш Росії, бо суперечили інтересам її населення. Посилаючись на підсумки березневого референдуму 1991 р., О. Ципко переконує, що “нічого демократичного ні за змістом, ні за формою в доконаному розпаді історичного ядра держави не було”, тому треба відтворити “справжню “слов’янсько-тюркську федерацію” як державу рівноправних народів.

На інші проблеми звертає увагу Г. Попов. Він підкреслює, що після поразки ДКНС СРСР центр відсунений на друге місце. Як наслідок, схема “1(центр) + 9 (республіки) тепер замінена такою схемою “9 (республіки) + 1 (центр)”. Водночас постала проблема автономій, бо не може бути двох моралей: “однієї для республік, котрих тоталітаризм відрядив у групу союзних, а іншої – для республік, проголошених ним автономними” [20]. Для “національного впорядкування”, вважає Г. Попов, треба “демонтувати імперію, звільнити народи, дозволити їм самим вирішувати свою долю”. Отож, процес перетворень міг би здійснюватися в трьох можливих варіантах:

- 1) “як централізовано регульований у масштабах цього Союзу”;
- 2) “цілком самостійно в кожній республіці, супроводжуючись повним розпадом імперії”;
- 3) “у тих чи інших комбінаціях самостійного розвитку в республіках і якихось спільних, централізованих, узгоджених зусиллях усіх республік”.

Як підтвердив аналіз часів перебудови, центр не спроможний забезпечити процес перетворення Союзу. Йдучи за схемою Союзу, не враховувалися інтереси самих республік, бо в них політичні процеси не синхронізувалися. Намагання поєднати інтереси центра й республік у новоогарьовському процесі фактично забез-

печувало переваги сильного центра, за винятком РРФСР. Ідея сильного центра втілена в проєкті Союзного договору, підписати який перешкодив Серпневий переворот.

Після поразки ДКНС СРСР становище змінилося. Г. Попов зазначає, що “важливо завершити роботу по формуванню нового центра”, в якомусь з таких варіантів: “Союз типу даху над республіками, які погодилися на співжиття”; економічний Союз; політична конфедерація тощо. Національно-територіальні автономії він називає адміністративно-територіальними автономіями й пропонує їх ліквідувати. У Росії, на його думку, треба виділити 10-15 федеральних земель, а представники різних народів у межах земель створять національні товариства, об’єднуючись у земельний союз товариств. Г. Попов пише: “Ми створимо Росію, в якій не буде адміністративно-територіальних національних структур, які мають перспективою не стільки національний розвиток скільки базу для національної бюрократії з неодмінною перспективою конфліктів і розколу Росії”.

Насправді проєкт Г. Попова розв’язати національне питання може ще більше ускладнити міжнаціональні суперечності. Однак учений переконує, що саме так можна забезпечити пріоритет національних прав для людини й повну рівноправність усіх народів незалежно від їх місця проживання. Треба зважити, що суперечності між центром і союзними республіками не могли не вплинути на автономії. Верховна Рада Татарстану ухвалила постанову “Про акт про державну незалежність Татарстану”, за якою республіка як суверенна держава висловлює волю і рішучість мати повноправне представництво у Верховній Раді СРСР, інших державних і міжреспубліканських органах Союзу РСР, заявляє про своє право брати участь у підписанні угоди між республіками, які стосуються інтересів Татарстану [24]. Сесія обласної ради народних республік Єврейської автономної області схвалила декларацію про підвищення її державно-правового статусу до рівня автономної республіки [23]. Загальнонаціональний конгрес чеченського народу претендує на право виступати від імені народів Чечено-Інгуської республіки; що спровокувало протидію. Вже схвалена декларація про створення Інгуської республіки, а терське козацтво вимагає відновлення Сунженського козацького округу, який існував до 1929 року [11]. Загострення ситуації в Чечено-Інгушетії російська влада пояснює втручанням в її справи емісарів з інших республік, хоч не може підтвердити такого закиду жодними фактами [4].

Як опонент Г. Попову виступає Д. Драгунський. Він зазначає, що СРСР був етнократичною імперією, в якій народи розділені на 6 “офіційних сортів”: 1) “російський (“русский”) союзно-республіканський народ”; 2) республіканські народи; автономно-республіканські народи; 3) автономно-республіканські народи; 4) автономно-обласні народи; 5) автономно-обласні народи; 6) “народи поза сортом”, які не мають національно-адміністративних одиниць [7]. У разі втілення пропозицій Г. Попова, вважає Д. Драгунський, може спалахнути національно-визвольна боротьба, але вже не антисоюзна й антикомуністична, а антиросійська й антидемократична. Д. Драгунський відкидає як “дикунський” шлях перетворення автономій у губернії єдиної і неподільної Росії, протиставляючи йому цивілізований

шлях створення такого економіко-правового простору, в якому завдяки поступкам і компромісам вдасться створити умови для “природної “дезактивізації” національного фактора”, хоч і вказує, що такий шлях довгий і тяжкий, а ще не має стовідсоткових гарантій, проте він реалістичний. Звісно, Д. Драгунський його не конкретизує.

Позиція М. Горбачова полягає в тому, щоби зберегти єдиний політичний, економічний, культурний, науковий і технологічний простір, створити на цій базі нову демократичну державу на конфедеративних засадах. Він переконує: “Союз потрібний нам, тому що цього вимагає внутрішня логіка нашого розвитку, але це водночас одна із стратегічних опор розвитку цілого світу” [10]. До СРСР він підходить як до “унікальної спільноти” із взаємопов’язаною історією, культурою, спільними традиціями, людськими зв’язками, кровними зв’язками, спільним життям, поділом праці, кооперацією в промисловості й науці. За його твердженням, поділ як болісний процес може призвести до катастрофи.

Визнаючи право народів і республік на самовизначення, М. Горбачов вважає, що воно має здійснюватися не через поділ і не через відокремлення, а через перерозподіл повноважень, глибоку реформу Союзу, через перехід від унітарної держави, яка існувала, хоч і називалася Союзом, федерацією, до справжнього Союзу Суверенних Держав, де кожна держава буде мати широку політичну, економічну й культурну свободу, де кожен народ буде користуватися більшою свободою, а рівно ж будуть збережені природні зв’язки, життєздатність яких виправдала вікова історія. За М. Горбачовим, “сама по собі незалежність – це основа вільного вибору, основа для добровільного рішення”, тобто “для вибору – бути в Союзі, брати участь у створенні цього Союзу чи відокремитися”.

Поразка ДКНС СРСР поставила під сумнів новоогарьовський процес. Як зазначає Ф. Бурлацький, вже перед ХІХ Всесоюзною партійною конференцією було дві пропозиції майбутнього СРСР: 1) вернутися до Конституції 1924 року, відкинувши сталінський досвід; 2) організувати нормальні, вільні вибори парламенту, нормальні, вільні вибори президента й віце-президента, створити Конституційний Суд, схвалити Декларацію прав людини і громадянина. Фактично, за його твердженням, перемогла перша пропозиція, що було насправді “половинчатим рішенням” [2].

Однак намагання створити новий Союз із конструктивним центром, як виявилось на позачерговому З’їзді народних депутатів у вересні 1991 року, вимагає розв’язання інших серйозних питань. Автономні республіки вимагали рівноправності із союзними республіками, з одного боку, а союзні республіки, як зазначив С. Сулакшин, “визначили свою державну незалежність, самостійність, проголосили верховенство своїх конституцій на своїх територіях, верховенство своїх законів” [2]. В умовах, коли союзні республіки вийшли на перший план порівняно з центром, не було сумнівів, що Союз треба творити зі згоди республік.

Ставлення до Заяви Президента СРСР і вищих керівників союзних республік, яку на позачерговому З’їзді народних депутатів СРСР після поразки ДКНС СРСР зачитав Н. Назарбаєв, була сприйнята неоднозначно: одні – вбачали в за-

пропонованих заходах єдиний правильний вихід з кризової ситуації; інші – вважали її антиконституційною, оскільки Заява пропонує незаконну ліквідацію найвищих законодавчих органів і докорінну зміну державного ладу.

М. Горбачов наголосив, що формула “Союз суверенних Держав” дає можливість мати федеративні зв’язки з одних питань, конфедеративні – з інших, асоціативні – ще з інших [40]. Отож, виходить, що М. Горбачов не зважає на політичні реалії. По-перше, він не має чіткого уявлення про міждержавні зв’язки в новому Союзі, хоч все-таки не наполягає на підтримці концепції “оновленої федерації”. По-друге, республіки ставлять форми зв’язку між ними в залежність від них самих, як суб’єктів Союзу, тобто незалежних держав, а М. Горбачов узалежнює їх від певних, невизначених остаточно сфер. По-третє, не всі союзні республіки підтримують участь у новому Союзі на рівні міждержавних зв’язків, домагаючись повної державної незалежності.

Як виявилось, проблему для Союзу становить РРФСР як “центрова” республіка, домагаючись місця в ООН при збереженні за Союзом голосу в Раді Безпеки, хоч його участь в ООН зводиться до ролі “спостерігача і координатора” [8]. Однак така вимога не відповідає Статуту ООН, за яким Рада Безпеки обирається з членів ООН, а не спостерігачів і координаторів.

Звісно, після поразки ДКНС СРСР змінилося докорінно співвідношення сил між Союзом і республіками, які усунули центр фактично на другорядні позиції. Однак союзне керівництво не зуміло об’єктивно оцінити цих змін, намагалося спрямувати процеси у вигідне для центра русло. Врешті-решт, перемогла тенденція до незалежності союзних республік як повноправних суб’єктів міжнародного права. Як наслідок, СРСР втратив сенс свого існування і зійшов із політичної арени.

-
1. Бергер М. Республики плюс Союз – уравнение с двумя непонятными // Известия. – 1991. – 28 сент.
 2. Внеочередной Съезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет // Известия. – 1991. – 6 сент.
 3. Выжуртович В. Отцепленный вагон. Узбекистан после провозглашения независимости // Известия. – 1991. – 14 сент.
 4. Дементьева И. Одинокий волк под луной // Известия. – 1991. – 2 нояб.
 5. Демченко И. Политические условия угрожают экономическому союзу // Известия. – 1991. – 2 окт.
 6. Договор об учреждении Межреспубликанского экономического Сообщества. Проект для обсуждения возможными участниками заседания Оргкомитета // Известия. – 1991. – 6 сент.
 7. Драгунский Д. Дальше – взрыв. О статье Г. Попова «Что дальше?» // Известия. – 1991. – 16 нояб.

8. Думать о своих интересах. Беседа политического обозревателя «Известия» А. Бовина с министром иностранных дел РСФСР А.В. Козыревым // Известия. – 1991. – 3 окт.
9. Закон СССР «Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходный период» // Известия. – 1991. – 7 сент.
10. Интервью Президента СССР главному редактору американского журнала // Известия. – 1991. – 25 нояб.
11. Казиханов А. В Чечено-Ингушетии пытаются по-большевистски построить демократическую республику // Известия. – 1991. – 18 окт.
12. Как восприняты решения Съезда в суверенных республиках // Известия. – 1991. – 7 сент.
13. Конвенция о создании экономического сообщества. Проект // Известия. – 1991. – 5 сент.
14. Кондратов Э. Молдова не будет участвовать в политических союзах // Известия. – 1991. – 13 сент.
15. Кононенко В. В Белом доме о ситуации в Чечено-Ингушетии // Известия. – 1991. – 11 нояб.
16. Кравчук Л. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002.
17. Литвинова И. Готовятся к диалогу с Союзом // Известия. – 1991. – 3 окт.
18. Лысенко В. Демократы в оппозиции к демократам // Известия. – 1991. – 9 нояб.
19. Матуковский Н. Наш выбор был трагической ошибкой, считает Василий Быков // Известия. – 1991. – 26 сент.
20. Попов Г. Что дальше? Заметки по текущему вопросу // Известия. – 1991. – 4 окт.
21. Постановление Съезда народных депутатов СССР «О мерах, вытекающих из совместного заявления Президента СССР и высших руководителей союзных республик и решений внеочередной сессии Верховного Совета СССР» // Известия. – 1991. – 7 сент.
22. Президент считает, что его республика не готова к демократии // Известия. – 1991. – 18 сент.
23. Резник Б. Станет ли область республикой? // Известия. – 1991. – 1 нояб.
24. Сибиров А. Чем наполнить суверенитет // Известия. – 1991. – 26 окт.
25. Союз суверенных – какое слово считать ключевым? // Известия. – 1991. – 20 сент.
26. Францева И. Как наши республики могут использовать опыт ЕЭС // Известия. – 1991. – 17 сент.
27. Ципко А. Драма российского выбора // Известия. – 1991. – 2 окт.
28. Чулаки М. Герб? Гимн? Флаг? // Известия. – 1991. – 2 окт.
29. Шахназаров Г. Три самоопределения русской демократии // Известия. – 1991. – 16 нояб.
30. Шутков А.Д. На руинах великой державы, или Агония власти. 1991–2003 годы.

**PROJECT OF THE UNION OF SOVEREIGN STATES:
OPPOSING OF CENTRE AND REPUBLICS**

Ihor Mel'nyk

*The Ukrainian Ivan Fedorov Academy of Printing
L'viv 79008, Pidval'na Str.17, Ukraine*

Defeat of SCES of the USSR changed the correlation of influences on the Eurasian space. The first place passed to the Union's republics that began to proclaim their independence. Union leaders weakened by the rivalry with the Russian leaders, did all they could for saving the USSR as the subject of international law. Project of the Union of Sovereign States didn't pass an examination because the political processes outstripped the latest propositions of the nominal union leaders. International contradictions didn't favour the reformation of the USSR by traditional scenario with participation of central organs. Sovereignization of the union republics caused objectively the disintegration of the USSR.

Key words: union, republic, relations, sovereignty, independence.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2005

Прийнята до друку 23.05.2005